

ЗОВНІШНЯ ТРУДОВА МІГРАЦІЯ БАТЬКІВ ЯК ПРИЧИНА ДЕЗАДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ

Іванна Парфанович¹

Abstract. Запропоновано підхід до пояснення дезадаптації дітей через зовнішню трудову міграцію батьків та визначення показників схильності до ризиків дітей за допомогою статистичних досліджень та адаптованої методики. Визначено сутність зовнішньої трудової міграції як негативного фактору впливу на виховання і соціалізацію дітей, а також особливості виховання дітей у сім'ях трудових мігрантів та виявлено наслідки виїзду батьків за кордон на процес соціалізації дітей. На соціальне становище й психологічне самопочуття дітей, батьки яких перебувають у зовнішній трудовій міграції, впливають: перебування одного чи двох батьків у зовнішній трудовій міграції; здійснення організації опіки над дітьми трудових мігрантів під час їхньої відсутності; режим дистанційного спілкування батьків із дітьми, залишеними в Україні. Експериментально досліджено соціально-психологічний стан дітей трудових мігрантів. В основу вивчення становища таких дітей взято показники: ставлення до сім'ї; агресивність; недовіра до людей; невпевненість у собі; акцентуації характеру. Результати дослідження полягають у тому, що здійснено аналіз зовнішньої трудової міграції батьків як чинника дезадаптації дітей, експериментально доведено вплив виїзду батьків за кордон на погіршення стану й самопочуття їхніх дітей. Прогнозовані припущення про розвиток об'єкту дослідження або розроблення: пошук, адаптація, впровадження ефективних та інноваційних підходів підтримки дітей, батьки яких перебувають у зовнішній трудовій міграції.

Ключові слова: діти, дезорганізація, батьки, зовнішня трудова міграція.

Abstract.

The object of the research: socialization of foreign workers' children

The aim of the paper: to find out the impact of parents' foreign work migration on their children's development

The methods and apparatus of the research: children's questioning, the method of "Initial diagnostics and revealing children of "a risk group" (Rozhkov M. I., Kovalchuk M. A.)

Foreign work migration is defined as a negative factor for the children's upbringing and socialization. The peculiarities of raising children in foreign workers' families have been theoretically examined and the impact of parents' work migration on children's socialization has been found out. Social and psychological well-being of foreign workers' children is influenced by: one or both parents being foreign workers, making foreign workers' children a ward while parents are abroad; distant communication between parents and children left in Ukraine. The social and psychological well-being of foreign workers' children has been experimentally studied. The following indicators are considered while studying children's social and psychological state: attitude to family, aggressiveness, distrust to people, lack of self-confidence, accentuation of the character.

The results: foreign work migration as a factor of children's disadaptation has been analysed, the impact of parents' foreign work migration on worsening of their children's well-being has been proved.

Perspectives of the development of the object of the research and implementation: search, adaptation and implementation of innovative approaches to support foreign workers' children.

Keywords: children, disorganization, parents, foreign work migration.

---

¹Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. parfanovich@ukr.net

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями Одним із основних інститутів процесу входження дитини у соціум залишається сім'я, яка зобов'язана забезпечити виховання, поступову адаптацію до умов соціуму. Тому дуже важливо вивчити проблеми тих дітей, батьки яких не в змозі це виконати, і зокрема тих із них, які виїжджають за кордон з метою заробітку. Розглянути питання виховання дітей, батьки яких тривалий час перебувають в інших країнах, доцільно як з точки зору країни, де залишаються діти, так і світової спільноти, причетної до міграційних потоків.

За статистикою, лише 6 % заробітчани не мають дітей. Більшість мігрантів мають двоє і більше. Таким чином, на сьогодні без батьківського піклування залишається приблизно 7,5–9млн. неповнолітніх [1]. Проблема трудової міграції загалом, і зокрема трудової міграції батьків, діти яких залишаються поза сферою їхнього впливу, є актуальною загалом у світі. Тим більше гострою вона є для України, яка в останні десятиріччя проходить низку етапів перебудови у різних сферах. Це безумовно відображається на соціалізації дітей, спричинюючи дестабілізацію їхнього становища і самопочуття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення проблеми Наукові позиції з означеної проблеми системно визначено, як: трактування поняття трудової міграції; значення міграції як суспільного явища; наслідки трудової міграції батьків для дітей; основні риси дезадаптації неповнолітніх, що породжені детермінантою тривалого перебування їхніх батьків із метою заробітку за кордоном.

1. Зміст *розширеного трактування* поняття трудової міграції полягає у тому, що це переміщення з метою працевлаштування, включаючи переїзд на постійне місце проживання. Суть *вузького трактування* ґрунтується на тому, що трудова міграція — це тимчасові переміщення населення з метою працевлаштування з періодичним поверненням до постійного місця проживання, тобто неостаточне переселення на місце роботи. Ще в 1949 р. Конвенція Міжнародної Організації Праці визначила під терміном «трудова міграція» особу, яка мігрує з однієї країни в іншу з метою найму [3]. Найширше визначення трудового мігранта містить Міжнародна конвенція про захист прав усіх працівників-мігрантів та членів їхніх сімей, прийнята ООН у 1990 р. У ній записано, що термін «працівник-мігрант» позначає особу, яка буде займатися, займається або займалася оплачуваною діяльністю у державі, громадянином якої він чи вона не є. Норми цієї конвенції, як і інших міжнародних документів такого рівня є орієнтиром у тлумаченні термінів «трудова міграція» та «трудова міграція» [3, с. 8]. Міжнародною конвенцією про захист прав усіх трудових мігрантів і членів їх сімей визначено поняття «члени сім'ї трудового мігранта» — особи, які перебувають у шлюбі з трудящими-мігрантами або перебувають з ними в таких відносинах, які, відповідно до застосовуваних правових норм можуть бути прирівняні до шлюбу, а також перебування на їх утриманні дітей та інших осіб, які визнаються членами сім'ї [4].

Згідно Закону України «Про зовнішню трудову міграцію» № 761-VIII від 5 листопада 2015 року зовнішня трудова міграція — переміщення грома-

дян України, пов'язане з перетинанням державного кордону, з метою здійснення оплачуваної діяльності в державі перебування; трудовий мігрант — громадянин України, який здійснював, здійснює або здійснюватиме оплачувану діяльність у державі перебування, не заборонену законодавством цієї держави; члени сім'ї трудового мігранта — особи, які перебувають з трудовим мігрантом у шлюбі, діти та інші особи, які перебувають на його утриманні та є членами сім'ї відповідно до Сімейного кодексу України [5].

2. Трудова міграція має подвійне значення. До *позитивних наслідків трудової міграції належать*: зменшення соціальної напруги і навантаження на ринок праці, зокрема зниження рівня безробіття; значний грошовий (валютний) приплив (заробітчанські гроші); можливість матеріального утримання на батьківщині сімей, зокрема дітей, фінансування їхнього навчання, покращення житлових умов, купівлі товарів довготривалого використання, оздоровлення родичів; розвиток малого бізнесу за рахунок залучених коштів від «човникової» торгівлі; розширення світогляду, усвідомлення та розуміння реальних умов ринкової економіки розвинутих країн, вивчення іноземних мов [6, с. 19].

Виділяють *негативні наслідки трудової міграції*: виїжджає частина трудового потенціалу, в тому числі висококваліфіковані працівники, які згодом втрачають свої професійні навички, оскільки за кордоном виконувана ними робота часто носить примітивний та непрестижний характер; розпадаються сім'ї; часто залишаються бездоглядними діти та люди похилого віку; заробітчани втрачають власне здоров'я, не отримуючи при цьому кваліфікованої медичної допомоги, зазнають впливу важкої фізичної і часто ненормованої праці, насильства з боку роботодавців, в тому числі й сексуального, важких побутових умов, а крім цього, вони не мають гарантії щодо отримання зароблених грошей та правового захисту від злочинних угруповань; зниження народжуваності у молодих сім'ях; зростання цін на товари і послуги на внутрішньому ринку, зокрема на житло, при існуючій низькій купівельній спроможності основної маси населення; нерівномірний розподіл коштів та ще більшого розшарування суспільства; загальна зневіра, втрата національної самосвідомості, набуття чужих звичаїв та невластивого менталітету [7, с. 3, с. 45].

3. Особливо гострою проблемою в контексті наслідків зовнішньої трудової міграції є виховання залишених дітей трудових мігрантів. Ця проблема переростає в соціальну, особливо в випадках тривалої відсутності обох батьків [8, с. 13–14]. Саме тому сьогодні дітей трудових мігрантів часто визначають як нову категорію соціальних сиріт, хоч як зазначає керівник секції дитячої та юнацької психотерапії Української Спілки психотерапевтів, доцент психології Г. В. Католик, адекватним терміном для позначення цієї категорії осіб є «діти трудових мігрантів». Цей термін широко використовується в психології і набуло офіційного статусу [9, с. 58].

Зовнішня трудова міграція батьків за кордон має такі наслідки для дітей:

- після від'їзду батьків за кордон у дітей трудових мігрантів частіше всього виникає глибокий депресивний стан, небажання спілкуватися з рідними та друзями, особливо з мамою чи татом, які поїхали; крім того, дитина стає дратівливою, тривожною, агресивною [10, с. 12];

- почуття відчуженості від батьків (або нестача позитивної батьківської участі в житті дитини) та проживання у неповній або дискантній сім'ї [11, с. 115].
- емоційне відторгнення, ригідність мислення дитини, нездатність до аналізу власних учинків та переживань [12, с. 57];
- комплекс неповноцінності у такої, обтяженої негативним досвідом, дитини може залишитися на все життя [13].
- у дітей, батьки яких перебувають на заробітках, відбуваються зміни і в системі цінностей [14].

Коли дитина виховувалася батьком і їй не вистачало материнської любові, то найчастіше дитя важко осилує гуманітарні предмети, особливо це стосується освоєння комунікативних умінь. Якщо ж дитину виховує лише мама, а батько перебуває за кордоном, ситуація значно не покращується. Хлопчики виростають надто зніженими, дівчатка замкнутими, з упередженим ставленням до чоловіків [15, с. 114–116].

Усе наведене науковцями свідчить про погіршення становища й самопочуття, загалом зростання дезадаптації дітей, батьки яких перебувають у зовнішній трудовій міграції. Для дітей це здебільшого має негативні наслідки, впливаючи на стан її соціалізації.

4. У вітчизняній та зарубіжній науці накопичений великий обсяг даних, який переконливо свідчать про те, що на формування дезадаптації впливають такі фактори: занедбаність як наслідок зовні неблагополучних умов життя і виховання, браку уваги до дитини; депривація як результат повної відсутності з боку батьків теплих, близьких стосунків із дитиною, необхідних для її повноцінного розвитку; фрустрація, обумовлена тим, що дуже часто задоволенню життєво важливих потреб дитини перешкоджають непереборні труднощі; внутрішній конфлікт, що виникає після перших тривожних факторів, визначає формування комплексу особистісних проблем як перешкод для нормального світовідчуття у сфері спілкування та діяльності, взаємовідносин з людьми [16, с. 281–282].

Виділено такі основні причини дезадаптації дітей (у порядку пріоритетності): дисфункційність сімей; особистісні особливості дитини (характерологічні особливості, темперамент, психічні відхилення і т.д.); шкільна дезадаптація; вплив асоціально орієнтованого неформального середовища; причини соціально-демографічного характеру [10, с. 127]. Тобто дезадаптація, і соціальна дезадаптація зокрема, є порушенням взаємодії індивіда з середовищем, яке характеризується неможливістю здійснення ним у конкретних мікросоціальних умовах своєї позитивної соціальної ролі, яка відповідає його можливостям [10, с. 128]. Зазначається також, що це є основою будь-якої форми девіації [17, с. 48].

Серед причин дезадаптації дітей дисфункційність сім'ї за своїми негативними наслідками перебуває на першому місці [18, с. 86–91]. Очевидною є необхідність вивчення соціально-психологічного стану дітей, які залишаються при цьому без опіки своїх батьків. Адже це потребує вирішення соціальної проблеми як в теорії, так і на практиці.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми Дослідженням наукових позицій визначено сутність поняття трудової міграції згідно міжнародного й державного трактування, значення трудової міграції як глобалізаційного процесу, наслідки трудової міграції батьків для дітей та основні риси дезадаптації дітей, що породжені детермінантою перебування їхніх батьків за кордоном з ціллю заробітку. Однак, проблема матиме всебічне висвітлення, якщо дослідити соціально-психологічні характеристики становища й самопочуття їхніх дітей. Повний розгляд забезпечить огляд технології регулювання процесом та особливостей профілактично-корекційної роботи з дітьми означеної категорії та їх оточенням.

Формування цілей статті (постановка завдання) З огляду на необхідність забезпечення соціальної підтримки дезадаптованих дітей, батьки яких перебувають у зовнішній трудовій міграції, організації з ними роботи, доцільно дослідити стан: перебування одного чи двох батьків у зовнішній трудовій еміграції; здійснення організації опіки над дітьми трудових мігрантів під час їхньої відсутності; режиму дистанційного спілкування батьків із дітьми, залишеними в Україні; психолого-педагогічних характеристик дітей, батьки яких перебувають у зовнішній трудовій міграції.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів Зовнішня трудова міграція — складний і динамічний процес, який здійснює вплив як на життя трудового мігранта, так і на його сім'ю, зокрема, дітей. З метою дослідження впливу виїзду батьків за кордон на дезорганізацію дітей, нами були проведені відповідні опитування й експериментальне дослідження, яке здійснено на базі загальноосвітніх шкіл I-III ступенів м. Тернополя № 6, 9, 19. Вибірка становила 45 осіб. З них хлопчиків — 21 особа, дівчаток — 24 особи. Віковим діапазоном охоплено осіб від 10 до 15 років — дітей підліткового віку, найбільш уразливу категорію, оскільки інтенсивно відбувається їх біологічне і соціальне дозрівання: 10 років — 15 % дівчаток і 11 % хлопчиків, 11 років — 18% і 18 % відповідно, 12 років — 21% і 16 %, 13 років — 24 % і 21 %, 14 років — 13 % і 17 %, 15 років — 19 % і 17 % із загального числа вибірки дітей.

Досліджено стан перебування одного чи двох батьків у зовнішній трудовій міграції (Рис. 1).

Кожний із показників, що представлені на рисунку, мають безумовний вплив на вибір технології роботи з дитиною за час відсутності тата, матері чи обох батьків. І, як свідчать дані, ці показники є суттєво відмінними.

Виїжджають батьки дітей за кордон із наступних причин: задля покращення матеріального стану сім'ї — 62,9 %; з метою нагромадження коштів на навчання дітей — 18,1 %; бажання жити краще — 12,3 %, необхідність купівлі нового житла — 6,7 %.

Поки батьки працюють в іноземних державах, їхніми дітьми опікуються: старші брати і сестри — 6,7 %, бабуся або дідусь — 13,3 %, той з батьків, хто залишився в Україні — 66,9 % і 13,1 % припадає на дітей, які залишаються без достатньої опіки дорослих, у кращому випадку — опіку покладено на далеких родичів (Рис. 2).

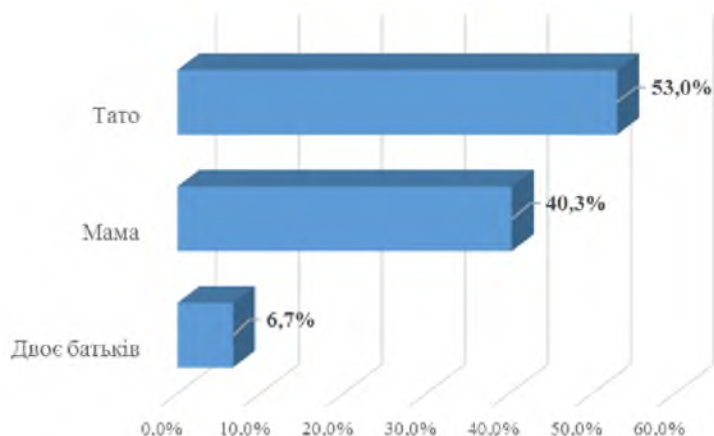

Рисунок 1: Стан перебування одного чи двох батьків у зовнішній трудовій міграції

Picture 1: The state of one/both parents being foreign workers

Рисунок 2: Стан організації опіки над дітьми трудових мігрантів

Picture 2: The state of making foreign workers' children a ward of court

Терміни перебування за межами України вітчизняних трудових мігрантів коливаються від 6 місяців до 10 років. Так, до 6 місяців за кордоном працює 20,0 % батьків опитаних дітей, 1 рік — 13,3 %, 2-3 роки — 33,2 %, 3-5 років — 20,1 %, 6-5 років — 6,7 %, 10 років — 6,7 %.

Бачаться батьки-мігранти зі своїми дітьми досить рідко, переважно раз або кілька разів на рік — 80,0 %. Протягом відсутності батьків в Україні діти підтримують з ними контакт за допомогою телефону — 46,7 % або через інтернет — 53,3 %.

Дистанційне спілкування здійснюється по-різному. Раз на день спілкується 20,3 % опитаних, кілька разів на день — 13,3 %, кілька разів на тиждень — 66,4 % (Рис. 3). Тобто, переважна більшість дітей не має щоденного спілкування з рідними батьками.

Частина дітей трудових мігрантів — 39,8 % — не може визначитися з тим, чи достатньо їм такого режиму спілкування, 33,5 % стверджують, що цілком достатньо, 26,7 % — недостатньо.

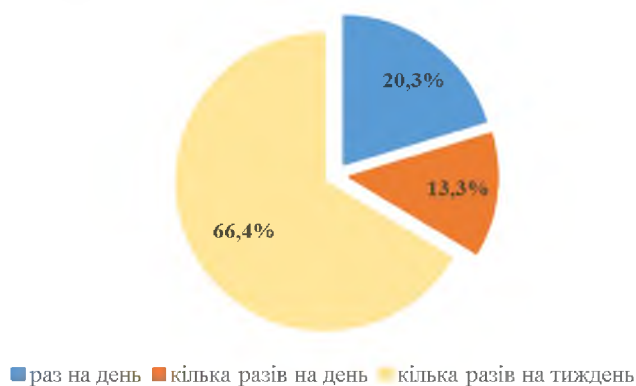

Рисунок 3: Режим дистанційного спілкування дітей з батьками, які перебувають у зовнішній трудовій міграції

Picture 3: The mode of distant communication between children and parents who are foreign workers

Факт виїзду батьків за межі України діти сприймають неоднозначно. Серед них 93,5 % виявили щире бажання, щоб їхні батьки повернулися назавжди додому, 6,5 % — утрималися відповіді.

Проведено діагностування стану таких дітей за методикою «Первинна діагностика і виявлення дітей «групи ризику» (визначення специфіки порушень внутрішньо сімейних відносин, агресивності, недовіри до людей, впевненості в собі)». Авторами цієї методики є Рожков М. І., Ковальчук М. А. [19]. При чому проведено діагностування самопочуття дітей як за формою 1 цієї методики, так і за формою 2. Суттєвих відмінностей у результатах за обома цими формами не виявлено. Проте загальний стан дітей за запропонованими авторами показниками (ставлення до сім'ї, агресивність, недовіра до людей, непевненість у собі, акцентуації) викликає тривогу. У сукупності такий ці показники свідчать як про дезадаптацію, так і про причетність цих дітей до групи ризику.

Наводимо дані, отримані статистичною обробкою результатів діагностування дітей за формою 1 цієї методики. Згідно авторської інтерпретації результатів, чим вищий бал показника, тим вища ступінь схильності до ризику особи.

- 1) **Ставлення до сім'ї:** діти із залучених до дослідження 45 осіб характеризуються значними зміщеннями і стосуються вони, в основному: відчуття, що у друзів щасливіша сім'я; схильністю до втеч із дому; панування відчуття нестачі любові; ставлення до батьків із відчуженням.
- 2) **Агресивність:** неадекватність поведінки; порушення поведінки; здатність до фізичного насильства проти інших людей; превалювання негативних відчуттів; схильність до ризикованої поведінки.
- 3) **Недовіра до людей:** порушена комунікабельність; відчуття нерозуміння іншими людьми; страх перед негативною думкою людей; відсутність близьких друзів; нездатність звернутися за допомогою; непевненість; нетерпимість до оточення.

Таблиця 1: Статистичні дані результатів вивчення дезадаптації дітей, батьки яких перебувають у зовнішній трудовій міграції
 Table 1: General evaluation of the results of the research on disadaptation of foreign workers' children

Показник	Середній бал
Ставлення до сім'ї	17,8
Агресивність	26,7
Недовіра до людей	32,4
Невпевненість у собі	7,8
Акцентуації характеру	Гіпертимна — 2,5, істероїдна — 1,4, шизоїдна — 0,4, емоційно-лабільна — 4,4 бала

- 4) **Невпевненість у собі:** нервовість; страх залишитися наодинці; збудженість; панування відчуттів злості, беззахисності, гніву; заздрисність; порушення у поведінці; відчуття неповноцінності.
- 5) **Акцентуації.** Виявлено тією чи іншою мірою відхилення за всіма акцентуаціями характеру (гіпертимна, істероїдна, шизоїдна, емоційно-лабільна), запропонованими авторами методики

Результати вивчення дезадаптації дітей, батьки яких перебувають у зовнішній трудовій міграції (експериментальна група), представлено у Таблиці 1.

Для оцінки вираження отриманих результатів, проведено вивчення дітей, які проживають у сім'ях, батьки яких постійно присутні в житті їхніх синів і дочок (контрольна група). При цьому вибірку зроблено з дотриманням вікової статевої відповідності (з незначним відхиленням — 1–2%), що й стосовно дітей експериментальної групи. Результати представлено у Таблиці 2.

Виявлено такі закономірності щодо дезадаптації дітей, батьки яких перебувають у зовнішній трудовій міграції:

- 1) найбільш яскраво виражені показники серед дітей, батьки яких тривалий час перебувають за кордоном, а саме — більше року;
- 2) високими є показники серед дітей обох статей, проте дівчатка мають вищі бали, ніж хлопчики за станом ставлення до сім'ї (на 0,5 бала), недовіри до людей (на 0,3 бала); хлопчики характеризуються більшою, ніж дівчатка, агресивністю (на 0,3 бала);
- 3) майже всі діти характеризуються емоційною вразливістю, невірноваженістю поведінки, невпевненістю;
- 4) найгірші показники серед тих дітей, у яких обоє батьків перебувають за кордоном (у середньому у 5,2% з 6,7% — загального числа дітей, у яких обоє батьків відсутні), проте значні відхиленнями мають і ті діти, у яких відсутня мати (майже у половини з тих, у яких — 24,2%);
- 5) найкраще, коли опіку над дітьми встановлюють бабусі і дідусі, старші брати і сестри; вкрай негативні показники серед дітей, які залишені під опіку далеких родичів чи знайомих (середнє значення показників відхилення сягає більше половини).

Окрім виявлених відхилень за визначеними згідно експериментальної методики показниками, діти, батьки яких перебувають за кордоном,

Таблиця 2: Статистичні дані порівняння показників дезадаптації дітей експериментальної і контрольної груп дітей

Table 2: Statistical data on the comparison of indicators for the risk-proneness of the children of experimental and control groups

Показник	Середній бал	
	Експериментальна група	Контрольна група
Ставлення до сім'ї	17,8	6,7
Агресивність	26,7	11,3
Недовіра до людей	32,4	10,8
Невпевненість у собі	27,8	12,6
Акцентуації характеру	Гіпертимна — 2,5, істероїдна — 1,4, шизоїдна — 0,4, емоційно-лабільна — 4,4	Гіпертимна — 1,2, істероїдна — 0,9, шизоїдна — 0,4, емоційно-лабільна — 1,8
Середнє значення	14,2	5,7

вирізняються і такими особливостями: підвищена збудливість, недисциплінованість, наявність постійного відчуття страху, тривога, самотність, схильність до адиктивної поведінки.

Висновки з дослідження і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Для повного висвітлення проблеми визначено теоретичні підходи з таких питань: трактування поняття трудової міграції; значення міграції як суспільного феномену; наслідки трудової міграції батьків для дітей; основні риси дезадаптації дітей, що породжені детермінантою тривалого перебування їхніх батьків за кордоном. У вивченні означеного питання було враховано: мотиви виїзду батьків за кордон; терміни перебування батьків за кордоном; виїзд обох чи одного з батьків та кого саме; режим спілкування батьків і дітей на відстані, приїзди батьків до дітей; очікування й прагнення дітей у стосунках із батьками.

Практично всіх дітей, батьки яких перебувають у тривалій зовнішній трудовій міграції, можна віднести до осіб «групи ризику» за тими чи іншими показниками. Особливо вираженими з них є такі, як: ставлення до сім'ї; агресивність; недовіра до людей; невпевненість у собі; акцентуації характеру. За всіма цими показниками виявлено відхилення у порівнянні з дітьми, батьки яких проживають постійно з ними. Такі показники переважають у 2,5 рази згідно середнього значення всіх показників.

Висновки дають підстави для рекомендацій подальших досліджень. По-перше, важливою умовою опіки дітей, батьки яких перебувають у зовнішній трудовій міграції, є в їхньому оточенні людей, з якими їх пов'язують позитивні емоційні стосунки. Тому доцільно визначити і законодавчо закріпити пріоритет призначення опікунів для дітей, батьки яких виїжджають за кордон з ціллю заробітку. По-друге, технологія роботи з дітьми, батьки яких перебувають у зовнішній трудовій міграції, залежить від багатьох

вихідних даних. Тому вироблення загальної технології потребує їх урахування з можливістю адаптації для кожного конкретного випадку. Статистичні дані досліджень можуть відрізнятися від регіону до регіону в залежності від культурних традицій окремих регіонів, сільської місцевості або мшста, — це так само питання подальших досліджень.

Література

- [1] Олендій, Л. 2006. Соціальні сироти: покинуті діти заробітчан. *Львівська газета* 5 липня. <http://mynews-in.net/news/society/2006/07/04/1045411.html>
- [2] Рязанцев, С.В. 2007. Украина и украинская диаспора за границей в контексте трудовой миграции в СНГ. *Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект* Донецк: ДонГУ, 453–459.
- [3] *Зовнішня трудова міграція населення України*. 2009. Український центр соціальних реформ, Державний комітет статистики. Київ, 120 с.
- [4] Генеральная Ассамблея, Международная конвенция о защите прав всех трудящихся-мигрантов и членов их семей, 18 декабря 1990 г. A/RES/45/158. <http://www.refworld.org.ru/docid/4c0f58a32.html>
- [5] *Закон України «Про зовнішню трудову міграцію»*. 5 листопада 2015. Відомості Верховної Ради. № 49/50, ст. 463.
- [6] Гнибіденко, І. 2001. Проблеми трудової міграції в Україні та їх вирішення. *Економіка України* № 4:19.
- [7] Позняк, О. 2004. Групові міграції в Україні: сучасний стан, проблеми, перспективи. *Економічний часопис* № 2:34–48.
- [8] Пігіда, В. М. 2008. Проблема зовнішньої трудової міграції населення: соціально-педагогічний аспект. *Соціальна педагогіка: теорія та практика* № 4:12–17.
- [9] Ашиток, Н. 2007. Проблеми сучасної української дискантної сім'ї. *Молодь і ринок* № 11/12(34/35):57–59.
- [10] Москвичев, В. В. 2000. *Социальная работа с несовершеннолетними. Опыт организации социальной службы* Москва: Российский благотворительный фонд «Нет алкоголизму и наркомании» (НАН), 148 с.
- [11] *Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів*. 2007. За ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної, І. І. Цушка. Київ, 240 с.
- [12] Нодзельська, А. С. 2007. Вплив виховання на формування психологічного інфантилізму суб'єкта. *Початкова школа* № 8:56–59.
- [13] Сергата, С. 2018. Соціальні сироти — діти трудових мігрантів. http://old.kirovograd.net/society/2010/8/5/socialni_siroti_diti_trudovih_migrantiv.htm.
- [14] Проблеми дітей трудових мігрантів за результатами дослідження. http://zn-rada.at.ua/Simii/problemi_ditej_trudovikh_migrantiv.pdf
- [15] Целуйко, В. М. 2004. *Психология неблагополучной семьи: книга для педагогов и родителей* Москва: ВЛАДОС-ПРЕСС, 272 с.

- [16] *Технологии социальной работы*. 2001. Учебник / Под ред. Е. И. Холодовой. Москва: ИНФРА, 400 с.
- [17] Конева, О. Б. 2009. Неблагополучная семья и девиантное поведение: социально-психологические признаки. *Вестник Челябинского государственного университета* № 14(152):44–50.
- [18] Парфанович, І. І. 2017. До питання організації роботи з дітьми, батьки яких працюють за кордоном. *Соціальна робота: виклики сьогодення*: збірник наукових праць за матеріалами VI Всеукраїнської науково-практичної конференції. За заг. ред. В. А. Поліщук, С. М. Калаур, Г. І. Слезанської. Тернопіль: Осадца Ю. В., 86–91.
- [19] Рожков, М. И. и М. А. Ковальчук 2004. *Профилактика наркомании у подростков*: учебно-методическое пособие. Москва: ВЛАДОС, 144 с.